

Heiligen, de popsterren van

Tentoonstelling toont creatief hergebruik van heiligenbeelden

Heiligenbeelden werden in de jaren zestig massaal aan de straat gezet. De status van heiligen als popsterren was langzaam verbleekt. Kunstenaars gingen vervolgens aan de haal met de beelden. Wat was de betekenis van heiligen in het dagelijks leven?

Hans Vermeer is
redacteur van Kleio.

In Het Noordbrabants Museum in Den Bosch is de tentoonstelling *Verspijkerd en verzaagd* te zien waarin een collectie hergebruikte heiligenbeelden getoond wordt. Dit zegt genoeg over de huidige status van heiligen (beelden) die min of meer zonder slag of stoot verdwenen zijn uit de katholieke kerken en huiskamers. De belangrijkste oorzaak ligt in de steeds verdergaande deconfessionalisering en ontkerkelijking binnen de katholieke gemeenschap na de Tweede Wereldoorlog. Maar zijdelings speelt ook mee dat de rol van de heilige steeds meer als overbodig werd ervaren, omdat zijn taken werden overgenomen door andere, vaak meer betrouwbare instanties als artsen en het KNMI.

met het gezicht naar de muur. En aangezien mijn grootmoeder tegen het einde van haar leven dementerend was, werd dat langzamerhand zijn normale positie, waardoor ik die heilige nog steeds associeer met een kind dat voor straf in de hoek staat.

Goed woordje

Tegenwoordig bezien we heiligen vooral in een historische context en spelen ze amper nog een rol in het dagelijks leven. Dat was vroeger – en zeker in de late middeleeuwen – totaal anders. Heiligen bepaalden het jaarritme. Zo waren er ruim honderd naamdagen van heiligen die op die dagen speciaal geëerd werden en die als officiële vrije dag gevierd werden.

Boven: Interieur van het Heiligenbeeldenmuseum in Vorden. Rechts: *Spijkermadonna* door Jacques Frenken (1968). Te zien op de tentoonstelling *Verspijkerd en verzaagd*.

Hoe anders was dat in de beleving van vorige generaties katholieken, waar heiligen een prominente en vanzelfsprekende plek innamen in het dagelijks leven. In elk katholiek huis kon je wel een beeldje vinden van een heilige voor wie men extra sympathie had. In veel gevallen was dat een Mariabeeld, maar in bijvoorbeeld het geval van mijn grootmoeder was dat een beeldje van Sint-Antonius. Deze heilige was volgens de overlevering 'gespecialiseerd' in het terugvinden van verloren voorwerpen. Je sprak hem daarvoor aan met het versje 'Heilige Antonius, beste vriend, maak dat ik mijn ... weer vind'. Als ze het genoemde voorwerp niet snel genoeg terugvond, draaide mijn grootmoeder het beeldje voor straf

vroeger

Heiligen moesten de gewone mens beschermen tegen kwalen, ziekten en plagen. En ze fungeerden als bemiddelaars tussen het hier en hiernamaals. In de derde en vierde eeuw waren heiligen nog gewoon plaatselijk bekende mensen, vaak martelaren die voor hun geloof gestorven waren. Bewonderaars richtten op hun graven altaren op en bouwden er later kerken omheen. Het enige wat de plaatselijke bisschop nog hoefde te doen was dit lokale initiatief bekrachtigen.

Vanaf de tiende eeuw vond het Vaticaan de wildgroei rondom heiligverklaringen te gortig worden en trok die naar zich toe. Een ingreep waarvoor wel wat te zeggen valt als je weet dat er ruim 25.000 heiligen zijn. Heiligen werden in een martelarenboek of martyrologium opgenomen, waardoor hun roem en daden werden verspreid. Zo konden op meerdere plekken heiligdommen verschijnen voor een van oorsprong lokale heilige.

De verering van heiligen was wijd verbreid en bovendien voor kerken en kloosters zeer winstgevend. Een kerk die onder het altaar de overblijfselen van een heilige had liggen, kon rekenen op een constante stroom van bedevaartgangers op zoek naar genezing van kwalen of het verzamelen van aflaten. De kerk speelde namelijk slim in op de algemeen aanvaarde opvatting dat heiligen een goed woordje voor je konden doen bij God.

Bij de ingang van elke kerk kon een pelgrim op een aanplakbord lezen hoeveel dagen of jaren de betreffende aflat jouw tijd in het vagevuur kon bekorten. Maar een beetje pelgrim wist dat al, omdat hij vooraf een boekje had geraadpleegd waarin precies stond welke aflaten je kon verdienen bij elke bedevaartplaats, zodat hij vooraf de meest lonende route kon uitstippelen.

Gekristalliseerde Mariamelk

Niet altijd was een kerk of klooster in het bezit van een compleet lichaam van een heilige. Was een compleet lichaam niet voorhanden, dan hoopte men toch minstens een lichaamsdeel te bezitten (zoals de voorhuid van het kindeke Jezus) of een voorwerp (zoals een veer van de engel Gabriel). Vooral sinds de kruistochten nam de verzamelwoede extreme vormen aan en was alles wat afkomstig was uit het Oosten heilig, van woestijnzand als gekristalliseerde Mariamelk tot hout-splinters van de kribbe of het kruis van Jezus.

Die verering van (delen van) heiligen leidde soms tot excessen. Het gebeurde regelmatig dat relikwieënjagers letterlijk op de dood van een (toekomstige) heilige stonden te wachten om het slachtoffer na overlijden compleet te strippen – van kleding en schoeisel tot nagels en haren! En sommige taferelen

Interieur van café Het Elfde Gebod in Antwerpen. Heiligen brengen nog steeds geld in het laatje!

rondom de massa's bedevaartgangers deden denken aan de rampzalige taferelen die we regelmatig zien bij de jaarlijkse *hadj* in Mekka. Zo werden in het jaar 1000 ruim vijftig bedevaartgangers in de kerk van het Franse Charroux doodgedrukt tijdens een nacht-wake bij het graf van de heilige Martialis. En telde men in 1496 op één dag in Aken 142.000 pelgrims op een bevolking van nog geen twintigduizend! Maar niet alleen kerken en kloosters waren afnemers van relikven van heiligen. Iedereen die het zich kon veroorloven legde een verzameling aan. De meest uitgebreide en bekende is die van kardinaal Albrecht van Brandenburg. Zijn verzameling telde in 1545 bijna twintigduizend items die samen goed waren voor miljoenen jaren aflaten.

Oplichtend kruis

Maar heiligen waren er niet alleen om een goed woordje voor je te doen in het hiernamaals, zij waren er ook om je bij leven te beschermen tegen allerlei gevaren. Alleen al het dragen van hun naam kon je daarbij helpen. Daarom werden kinderen vernoemd naar heiligen, wat nog steeds terug te vinden is in de katholieke doopnamen. Dat betekende ook dat je je verjaardag niet vierde op de dag dat je geboren was, maar op de sterfdag van de heilige waarnaar je vernoemd was (de zogenaamde naamdag). Dat kon tot verwarring leiden omdat er zoals gezegd duizenden heiligen zijn. Zo kon je er met de naam Hans zeker van zijn dat je vernoemd was naar Johannes, maar was dat dan naar Johannes de Evangelist, Johannes de Doper of naar een van de vele andere heiligen met die naam?

Heiligen werden ook door beroepsgroepen geadopteerd als beschermheilige. Vaak omdat de betreffende heilige tijdens zijn of haar leven iets met dat beroep te maken had, ook al was het maar zeer zijdelings. Een bekend voorbeeld is Sint-Hubertus, beschermheilige van jagers. Hubertus, zoon van de hertog van Gascogne, was bisschop van Tongeren en Maastricht in het begin van de achttiende eeuw. Hij was bij leven een hartstochtelijk jager. Hij bekeerde zich nadat hij in de ►

Nepomuk bij de Nepomucenusbrug in Brugge. Hij draagt een kruisbeeld als teken van martelaarschap. Rond zijn hoofd draaien vijf sterren, sterren die volgens de overlevering rond zijn hoofd zouden hebben gedraaid toen zijn lichaam uit de Moldau werd gevist. Foto: Marc Ryckaert.

Ardennen tijdens de jacht een hert had gezien met een oplichtend kruis tussen het gewei: ziedaar de reden dat jagers hem hebben uitverkoren tot patroonheilige. Na zijn dood werd hij begraven in de Ardense plaats Andage, dat vanaf dat moment Saint-Hubert heette en uitgroeide tot een bedevaartplaats. Omdat Hubertus tijdens zijn leven een man zou hebben genezen die besmet was met hondsdelheid, werd hij aanvankelijk door de pelgrims aangeroepen om hen te genezen van of te beschermen tegen hondsdelheid. Bij die gelegenheid was het de gewoonte dat een monnik een sneetje in het voorhoofd van de patiënt maakte, daarin een stukje draad van Hubertus' stola legde en met een gloeiend hete sleutel op je lichaam drukte. Maar door het vele gebruik slonk de doek te snel zodat het ritueel in later tijden werd uitgevoerd door middel van het opleggen van de stola. Heiligen boden ook bescherming aan steden, kerken, kloosters en kapellen. Zo was Sint-Nicolaas onder andere patroonheilige van zeelieden, de reden voor een stad als Amsterdam hem als patroon te adopteren en dat er (net als in veel andere havensteden) een Sint-Nicolaaskerk te vinden is. En Sint-Maarten is de patroonheilige van Utrecht, terug te zien in de stadskleuren en de kleuren van FC Utrecht – rood staat voor de mantel, wit voor het onderkleed van Sint-Maarten.

Herkenbaarheid

Zoals eerder aangehaald telt de katholieke kerk meer dan 25.000 heiligen – waarvan gelukkig slechts een klein gedeelte de eer kreeg om afgebeeld te worden

in een kerk of klooster. Veel mensen in de middeleeuwen waren analfabeet, dus rees al snel de vraag hoe je kon weten welke heilige er was afgebeeld. De toevoeging van een naam was voor de meeste mensen nietszeggend, maar je herkende iemand meteen als een heilige doordat hij of zij afgebeeld werd met een nimbus rondom het hoofd. Binnen de categorie heiligen werd daarna een onderscheid gemaakt tussen martelaren en niet-martelaren. Niet-martelaren waren te herkennen aan een dier of attribuut dat met hen geassocieerd werd. Bekende voorbeelden zijn de vier evangelisten Marcus (afgebeeld met de leeuw), Lucas (de stier), Johannes (de arend) en Mattheus (de gevleugelde mens of engel). Martelaren werden afgebeeld met het martelwerktuig dat tot hun dood leidde. Bartholomeus (eerste eeuw) werd bijvoorbeeld levend gevild en daarom afgebeeld met afgestroopte huid of met een mes. Apollonia (derde eeuw) werd als straf alle tanden uitgetrokken en dus afgebeeld met een tang. En gedacht vanuit een ondoorgrondelijke logica kozen met name twee beroepsgroepen deze martelaren tot patroon en patrones, respectievelijk leerbewerkers en tandartsen!

Shoppen op trefwoord

In de loop der eeuwen veranderde de rol van de heilige van lokale *gut mensch* naar internationaal vereerde held van de kerk. De naamsbekendheid werd vergroot door de opname in een martyrologium. Een dergelijk boek vormde als het ware een soort catalogus waarin je vrij kon shoppen. Je stopte er een aantal zoektermen in zoals 'bescherming tegen ...'

en er rolde wel ergens een toepasselijke heilige uit. Die overgang van lokale naar internationale bekendheid en dat shoppen op trefwoord is bijvoorbeeld duidelijk zichtbaar bij een heilige als Johannes Nepomuk (of Nepomucenus). Een beeld van die heilige siert al eeuwen de Karelsbrug in Praag en ook ondergetekende heeft de glanzende afbeeldingen onder het beeld aangeraakt. Afbeeldingen die glanzend zijn gebleven doordat ze in de loop der jaren (vanaf 1683) door honderdduizenden handen zijn aangeraakt omdat dit geluk zou brengen. Maar (aanvankelijk) tot mijn grote verbazing zag ik dat een beeld van deze heilige ook het prachtige begijnhof in het Belgische Turnhout siert. Wat natuurlijk de vraag oproept: hoe komt een Boheemse heilige in godsnaam in een begijnhof in Vlaanderen terecht? Deze Johannes Nepomuk werd in de veertiende eeuw op bevel van de toenmalige Boheemse vorst Wencelaus IV gemarteld, gedood en daarna in de Moldau gegooid – dat beeld op de Karelsbrug staat in ieder geval op de juiste plek. Dat alles, volgens de geruchten, omdat hij weigerde het biechtgeheim te schenden en zo tot grote woede van de vorst in het midden liet of de koningin wel of niet een minnaar zou hebben.

In Bohemen was deze heilige al voor zijn dood een bekend en gevierd predikant. Zijn overblijfselen werden begraven in de domkerk van Praag waarna dit een bedevaartsplek werd. Door schippers werd hij aangeroepen voor een behouden vaart, door molenaars die met waterraderen werkten voor bescherming tegen overstromingen. Door priesters en biechtvaders werd hij aangeroepen voor standvastigheid in moeilijke situaties. En door weer anderen werd hij aangeroepen als steun tegen laster, eerroof en verraad. En daar ligt het verband tussen Bohemen en

Vlaanderen. Want onder de beeltenis van Nepomuk in het begijnhof zijn de trefwoorden te zien waardoor deze heilige daar is beland, een plek waar roddel en achterklap een dame te gronde konden richten: 'Bescherme heilige tegen eerroof en kwatongerij.'

Letterlijk en figuurlijk

De tentoonstelling *Verspijkerd en verzaagd* is tot 5 juni te zien. De titel van de tentoonstelling is letterlijk te nemen, want verschillende kunstenaars hebben duidelijk een rekening te vereffenen met hun religieuze verleden. Maar de titel is ook figuurlijk te interpreteren, als een proces dat in onze hedendaagse hoofden plaatsvindt, omdat we heiligen overbodig vinden. Maar daarmee verzagen en verspijkeren we ook een deel van ons culturele verleden.

Om dat aan den lijve te ervaren hoef je alleen maar het museum uit te wandelen en een stukje verder de Sint-Janskathedraal binnen te lopen. Bekijk daar bijvoorbeeld de straalkapellen achter het koor, de plek waar in de middeleeuwen de gildealtaren stonden van onder andere volders, wevers, bontwerkers en bakkers. En ga na hoeveel van de afgebeelde heiligen en hun symboliek nog duidelijke taal spreken. Kennelijk begrijpen we een deel van de beeldtaal in onze cultuur niet, een beeldtaal die voor de middeleeuwer voor zich sprak. Daardoor bestaat het gevaar dat we langzaam vreemden worden in ons eigen verleden. Want zonder kennis van heiligen, en natuurlijk de Bijbel, is in het bijzonder ons middeleeuws kunsthistorisch erfgoed gewoon niet te begrijpen. ■

Met de klas

Een bezoek aan Het NoordBrabants Museum met een klas is gratis. Bekijk de voorwaarden en tijden op de website van het museum, via tiny.cc/K3NBM. De tentoonstelling *Verspijkerd en verzaagd* is nog te zien tot en met 5 juni 2017. Kijk voor meer informatie op www.hetnoordbrabantsmuseum.nl.

Websites

Op deze websites is meer informatie te vinden over heiligen.

- www.christusrex.be/teksten/heiligen-in-de-volksdevotie
- www.heiligen.net/index.php
- www.venstersopkatholiekgeloven.nl/hoofdartikelen/heiligen/
- noemewv.nl/liturgica/Symbolen/SymbolenHeiligen&Bijbelfiguren.htm
- [nl.wikipedia.org/wiki/Heilige_\(christendom\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Heilige_(christendom))

Links: De vier evangelisten in het *Book of Kells*. Vanaf linksboven, met de klok mee: Mattheus, Marcus, Johannes en Lucas, ca. 800. Trinity College Library in Dublin, Ierland.
Onder: In tijden van nood werd in Maastricht de zogenaamde Noodkist rondgedragen met daarin de overblijfselen van de heilige Servaas. Deze reliekschrijn stamt uit de twaalfde eeuw en in de middeleeuwen trokken duizenden pelgrims naar Maastricht om de schrijn te kunnen zien en aanraken. De Noodkist wordt op de foto getoond tijdens de Heiligdomsvaart in Maastricht in 2011.